

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNET ÉS ÉPÍTÉSZETI TERVEZÉS

AZ ÉPÍTÉSZOKTATÁS MEGÚJULÁSÁNAK KÉRDÉSEI AZ 1930-AS NEMZETKÖZI ÉPÍTÉSZKONGRESSZUS MŰGYETEMI KIÁLLÍTÁSA KAPCSÁN

FEHÉR KRISZTINA* – KRÄHLING JÁNOS**

*egyetemi tanársegéd. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 1111 Budapest,
Műgyetem rkp. 3. K II. 82. Tel.: (+36-1) 463-1330. E-mail: feher.krisztina@eptort.bme.hu

**Dr. habil. tanszékvezető egyetemi tanár. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék,
1111 Budapest, Műgyetem rkp. 3. K II. 82. Tel.: (+36-1) 463-1330. E-mail: krahling@eptort.bme.hu

A két világháború közötti magyar építészeti közélet egyik legnagyobb hatású eseménye az 1930-ban Budapesten rendezett XII. Nemzetközi Építészkongresszus volt. A kongresszus programjához kapcsolódóan a Műcsarnokban nemzetközi tervkiállítást, a Műgyetemen pedig hallgatói tervekben készült kiállítást rendeztek. Ez utóbbinak érthető módon eltörpül a sajtóbeli visszhangja a másikkhoz képest, az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék rajztárának feldolgozásakor azonban egy olyan összefüggő tablósorozat került elő, amelynek egységes, öt nyelven feliratozott grafikája és keltezései is arra utalnak, hogy a Műgyetem kiállítási anyagához tartozhatott. A tablókra kasírozott építészettörténeti rajzok bizonyíthatják, és ekképpen majdhogynem az egyedüli bizonyítékai, hogy a Műgyetemen a tervezésoktatás mellett más tárgycsoportok, így az építészettörténet is bemutatásra került. A tablók fontos adalékot szolgáltatnak az építészettörténet oktatásának két világháború közötti változásairól, a kongresszus és a kiállítások sajtóba leszűrődött visszhangja pedig a 19. században még egységben lévő építészeti tervezés és építészettörténet tovább élő viszonyára utalnak.

Kulcsszavak: 1930, építészkongresszus, Műgyetem, építészettörténet

BEVEZETŐ

Az építészettörténet oktatása és a kortárs építészeti tervezés eltávolodása csaknem egy évszázadra tekint vissza. A 19. században a múlt építészete lényegében a jelen építészete is volt. Habár gyakran *stílusban tervezésként* beszélünk róla, a középkort *historizáló* építészek sokszor a szerkezeti részletekbe menően ismerték és alkalmazták a régi megoldásokat, amely mögött a stílusjegyeken messze túlmutató, mélyebb tudás állt. A századfordulón megjelenő új technológiák és anyagok ellentmondást generáltak az acél és üveg nyújtotta lehetőségek és a hagyományos formák között, amelyre a modern építészet eszméjének kiáltványyszerű elterjedése volt a válasz. Az ellentmondás kevésbé forradalmi feloldására azonban emellett más törekvések is születtek (magyar stíluskeresés, art deco, szecesszió stb.), amelyek nem a múlttól való szigorú elzárkózásban, hanem abból merítve keresték a megoldást.

Az ezen irányzatok által meghatározott magyar építészet világháború utáni helyzetképét jól jellemzik az 1930-ban Budapesten rendezett Nemzetközi Építész-kongresszus előkészítő munkálatairól, lebonyolításáról és utóhatásáról tudósító újságcikkek és kiadványok. A kongresszus kapcsán a műegyetemi oktatás is szélesebb közönség figyelmére tarthatott számot. A szakma képviselői elvárásként fogalmazták meg, hogy az építészek képzése tartson lépést az új irányzatokkal és technikákkal.¹ E célnak megfelelően a tanrend gyakori megreformálásának eredményeképpen az építészeti tudás egyre inkább szakági részekre oszlott, mivel már külön tantárgyakon kellett oktatni az épületszerkezeti, gépészeti, gazdasági, jogi ismereteket. Az építészettörténet oktatása is egy lett a *segédiszciplínák* sorában, de mivel a többi tantárgycsoporthoz képest ezt nem az új igények hívták életre, létjogosultsága időről időre megkérdőjeleződik.

Az 1930-as XII. Nemzetközi Építész-kongresszus keretében nemzetközi tervkiállítást is rendeztek, amivel párhuzamosan Kotsis Iván a Műegyetemen is rendezett kiállítást a hallgatók terveiből. A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének 2014-ben életre hívott Rajz és Fotótárából (továbbiakban Építészettörténeti Rajztár) egy olyan tablósorozat került elő, amelynek keletkezése és egységes, öt nyelven feliratozott formátuma arra utal, hogy a műegyetemi kiállításon szerepelhetett.

A tablók témája azonban korántsem a modern szellemiségében készült, hanem a középkori építészettörténeti tantárgycsoport kitűnő hallgatói rajzait tartalmazza. Ez a 22 rajz talán az egyetlen tanúja annak, hogy Kotsis a külföldi szakmai közönség számára a Műegyetemen nemcsak a tervezési tantárgyakat, hanem más tárgycsoportok munkáit is bemutatta, pedig a korabeli sajtóban ennek nyomát alig lehet megtalálni.

XII. NEMZETKÖZI ÉPÍTÉSZKONGRESSZUS, 1930, BUDAPEST

A Műegyetem és az ott megrendezett hallgatói kiállítás azért volt fontos helyszíne az 1930. szeptember 6-tól 13-ig tartó programsorozatnak, mert a kongresszus vitatémái közül az első a korszerű építészoktatás aktuális kérdéseit vitatta meg. Az előkészületek már 1929-ben megkezdődtek, aminek keretében a szakma szélesebb köre számára Bierbauer (Borbiró) Virgil buzdító írása adta tudtul a kongresszus napirendi pontjait és a kapcsolódó építészeti tervkiállítás hírét.² A szervezési munkálatokra a C. P. I. A. (Comité Permanent Internationale des Architectes) felkérte magyar szakosztályát, melynek elnöke Kertész K. Róbert, ügyvezető elnöke K. Virágh Andor, főtítkára Rerrich Béla volt. A tagokhoz, Medgyaszay Istvánhoz, Jakabffy Zoltánhoz és Bierbauer Virgilhez³ a kongresszusra való tekintettel abban az évben még négyen

¹Komor 1929.

²Bierbauer 1929.

³Bierbauer 1929. 370.

csatlakoztak: Hoepfner Guido, Sándy Gyula, Schulek János és Wälder Gyula.⁴ A Műcsarnokba és a Nemzeti Szalonba tervezett professzionális tervkiállítás megrendezésére külön kiállítási albizottságot hoztak létre Wälder vezetésével.⁵

A kongresszus öt napirendi pontja: 1. az építészeti szakoktatás reformja, 2. az építészeti kamarák, érdektársulások helyzete, 3. az építészek szerzői jogai, 4. az építész szerepe az ipari építkezéseknél és 5. a nagy termék akusztikája volt.⁶

Az első számú téma az építésszervezés aktuális kérdéseiről lényegében nem hozott új eredményeket, mivel Kotsis Iván szerint – aki a szekció szervezésében is részt vett – az összes lényeges ponton végrehajtottak már reformokat a Műegyetemen.⁷

Az 1930-as aktuális tanrend valóban tükrözte már, hogy az építésznek már nemcsak a tervezéshez kellett értenie művészi fokon, hanem meg kellett tanulnia a statikai, kivitelezési, szerkezetani, anyagi, jogi, közigazgatási és adminisztratív ismereteket is.⁸ A kongresszusi szekción tehát lényegében nem hangzott el újdonság, Kotsis szerint azonban nem is ez volt a programsorozat legfontosabb hozadéka, hanem a magyar építészek kapcsolatteremtése a külföldi kollégákkal.⁹ A kongresszusnak a szervezők szerint is az ismerkedés, szakmai kapcsolatok kiépítése volt a leglényegesebb célja, amit tudatosan elő is segítettek a hivatalos program beosztásával: bőséges időt szenteltek az ebédszünetekre, kirándulásokra, ahol a szakmai kapcsolatok, barátságok, eszmecserék, beszélgetések kialakulhattak.¹⁰

A XII. építész-kongresszusnak több hivatalos kiadványa készült öt idegen nyelven (magyar, angol, német, francia, olasz). A résztvevők köszöntésére a *Tér és Forma* 1930. szeptemberi száma a magyar korszerű építészet remekeit mutatta be 100 képpel, a műcsarnoki tervkiállítás anyagából kölcsönözve. A kongresszus építészeti tervkiállításának és a nemzetközi jelentőségű eszmecseréknek a sikerén felbuzdulva az Építészek Állandó Bizottsága (C. P. I. A.) nemzetközi építészeti szakfolyóirat indítása mellett döntött, amelynek szerkesztőségéhez 17 ország képviselői csatlakoztak. A nyitószám gyanánt 1931-ben a *Tér és Forma* negyedik évfolyamának hetedik száma *Revue Internationale d'Architecture* címmel nemzetközi kiadványként jelent meg.¹¹

⁴K. Virágh 1929. 157.

⁵*Az Est* 1929. (november 3.) 9. A szervezőbizottság albizottságai voltak: végrehajtóbizottság, intézőbizottság, propagandabizottság, kiállítási bizottság, tárgyalások bizottsága, kirándulási bizottság, női bizottság. A végrehajtóbizottságból alakult meg az elnöki bizottság: Kertész K. Róbert, K. Virágh Andor, Wälder Gyula, Hoepfner Guidó, Sándy Gyula, Nagy K. Császár Ferenc, Rerrich Béla, Fritz Oszkár, dr. Bierbauer Virgil, Orth Ambrus, Nászay Miklós, Zilahy Dezső. Rerrich 1930. 10.

⁶Kiss 1930; K. Virágh 1929. 157; Bierbauer 1929. 371.

⁷Prakfalvi 2010. 199.

⁸Kotsis 1930b.

⁹Prakfalvi 2010. 199.

¹⁰*Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 119–120 (augusztus 1.)

¹¹*Tér és Forma* 4 (1931) 7. (július)

AZ 1930-AS XII. NEMZETKÖZI ÉPÍTÉSZKONGRESSZUS KIÁLLÍTÁSAI

A Múcsarnokban rendezett nemzetközi tervkiállítás természetesen a kongresszus fő attrakciója volt. Ennek megfelelően a sajtóvisshangja is nagy volt,¹² bár a programsorozat lezárultával a Nemzeti Szalonban lévő magyaros stíluskövetők csoportjáról is számos cikk született. A Műegyetemen rendezett hallgatói kiállítás érthető módon nem állt kifejezetten az érdeklődés középpontjában, de minden hazai és külföldi kritikában és visszajelzésben dicséreteket kapott.

A kongresszus programja szerint a Múcsarnokban a tervkiállítás megnyitója szeptember 6-án (szombaton) 12 órakor volt a 10 órás Magyar Tudományos Akadémián tartott ünnepélyes kongresszusmegnyitó és a 13:30-as ebédszünet között. Az ebéd után 15 órakor a Nemzetközi Építészeti Tervkiállítás Magyar Csoportjának megnyitóját tartották meg a Nemzeti Szalonban. Másnap, szeptember 7-én (vasárnap) 11 órakor a program a Műegyetem aulájában a rektori üdvözléssel folytatódott, majd a közönség megtekintette az építészhallgatók kiállítását a délutáni svábhegyi kirándulás előtt.¹³

Az illusztris közönség¹⁴ által is nagyra értékelt tervkiállítás több csoportból állt. A Múcsarnok adott otthont a külföldi vendégek kiállítási anyagának, és itt mutatták be a magyar modern és historizáló (eklektikus) építészek munkáit, továbbá a Műemlékek Országos Bizottsága által összeállított magyar műemlékek fényképes anyagát. A kiállítás legrepresentatívabb részét, a modern szekciót Bierbauer Virgil rendezte. Ezek mellett a Nemzeti Szalonban mutatták be a magyar stíluskeresők irányzatait, Lechner Ödön és iskolájának követőit.¹⁵ Rerrich Béla 1930. januárjában azt írta, hogy a historizáló csoportot (József nádor koráig) Fritz Oszkár rendezésével szintén a Nemzeti Szalonban tervezték elhelyezni. A magyar stíluskeresők kiállítását Kertész K. Róbert a Lechner Ödön-társasággal együttműködésben állította össze négy részben: Feszl Frigyesről Vámos Jenő, Lechner Ödönről Gerő Ödön rendezte a kiállítást, míg Lechner Jenő a magyar történeti múltból, Györgyi Dénes pedig a népi hagyományokból merítő építészek csoportjának anyagát rendezte.¹⁶

A magyar anyag szétválasztását Gerő Ödön javasolta.¹⁷ Ennek talán a helyhiány volt az oka, hiszen a Múcsarnokban a tekintélyes mennyiségű magyar épület mellett a külföldi anyagokat is el kellett helyezni, amelyek közül több szintén igen bőséges volt. A magyar kurátorcsoport legfontosabb célja a korabeli szaksajtó alapján az volt, hogy a magyar korszerű építészetet nemzetközi viszonylatban bemutassa, megmérse, tehát a modern csoportnak mindenképpen a Múcsarnokban kellett lennie, és elképzelhető, hogy emellé még épp a historizáló és a műemléki csoport fért csak be.

¹² Fábrián 1930. 140.

¹³ *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 119–120 (augusztus 1.).

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Budapesti Hírlap* 50 (1930) 174. (augusztus 2.) 5.

¹⁶ Rerrich 1930. 11.

¹⁷ Uo.

A kongresszus lezárultával a legtöbb kritika a magyaros irányzatok elkülönítését érte, mivel a Nemzeti Szalonban lévő kiállításrész látogatottsága messze alulmaradt a Műcsarnokhoz képest. Ez azért volt különösen problematikus, mert a nemzeti stílus jegyében született színvonalas tervek Magyar Vilmos és Kárpáti Aurél kritikája szerint alkalmasak lettek volna Magyarország építészetének egyéni vonásait hangsúlyozni. Magyar a németek kreatív és hatékony propagandáját állította párhuzamba a kihagyott lehetőséggel, amit a magyaros csoport elkülönítése, végeredményben elrejtése jelentett.¹⁸ „Szeretném tudni, kinek az eszméje volt ez az éles elkülönítés?” – fakadt ki Magyar hozzátéve, hogy a nemzeti szalonbeli kiállításrész megfelelő bemutatására a külföldi közönség igazán fogékony lett volna.¹⁹ A kiállítás kettéválasztása Ferkai András szerint jól szimbolizálta az építész szakma 1920–30-as évekbeli megosztottságát.²⁰

A teljes tervekiallításról készült, többnyelvű *Architectura* című katalógusba a magyaros stíluskeresők csoportjának munkáiból csak csekély kivonat került bele. Fontos azonban megemlíteni, hogy a kiadványt válogatott képanyagból állították össze, amit igazol, hogy a legtöbb külföldi ország teljesen kimaradt.²¹ Magyar Vilmos politikai érzelmeket sem mellőző kritikája a kiadvány összetételét, hangsúlyait is elmarasztalta.²² Mivel az *Architectura* a kongresszusi tervekiallítás legfontosabb forrásaként tényleg nem ad teljes képet a kiállításon bemutatott épületekről, az írásbeli beszámolók, újságcikkek szintén szubjektív válogatásai alapján egészítjük ki az egyes szekciók, országok kiállított anyagát.

Magyar kiállítás a műcsarnokban, műemlékek csoportja

A rajzokból és fényképekből álló műemléki csoportot a kiállítás gyöngyszemeként emlegették. Sikerét mutatja, hogy a dán építészek a teljes kiállítási anyagot megakarták vásárolni, majd végül reprodukciókat készítettek, és azt vitték magukkal.²³ Kiállították Pollack Mihály eredeti rajzait a pesti Redout és a Sándor-palota belső tereiről, Myskovszky Viktor műemlékekről készített eredeti rajzait a *Kunstdenkmale und Mittelalters und der Renaissance in Ungarn* gyűjteményből (1. ábra), Nádler Róbert akvarelljeit a jáki templom homlokzatáról, a pécsi székesegyház belsejéről és Laszgaller Oszkár olajképeit az Egyetemi Templom szószékéről és a Belvárosi Plébániatemplom belsejéről. A zsámbéki templomról Csányi Károly felvétele szerepelt. Láthatóak voltak továbbá: Nagyszombat templomai, a trencsényi vár, a selmecbányai vár, a körmöcbányai vártemplom, a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna, a munkácsi vár, a lőcsei városháza, Thúrzó-ház és Szent Jakab-templom, a készmárki ha-

¹⁸ Magyar 1931. VI.; Magyar 1930b; Kárpáti 1930.

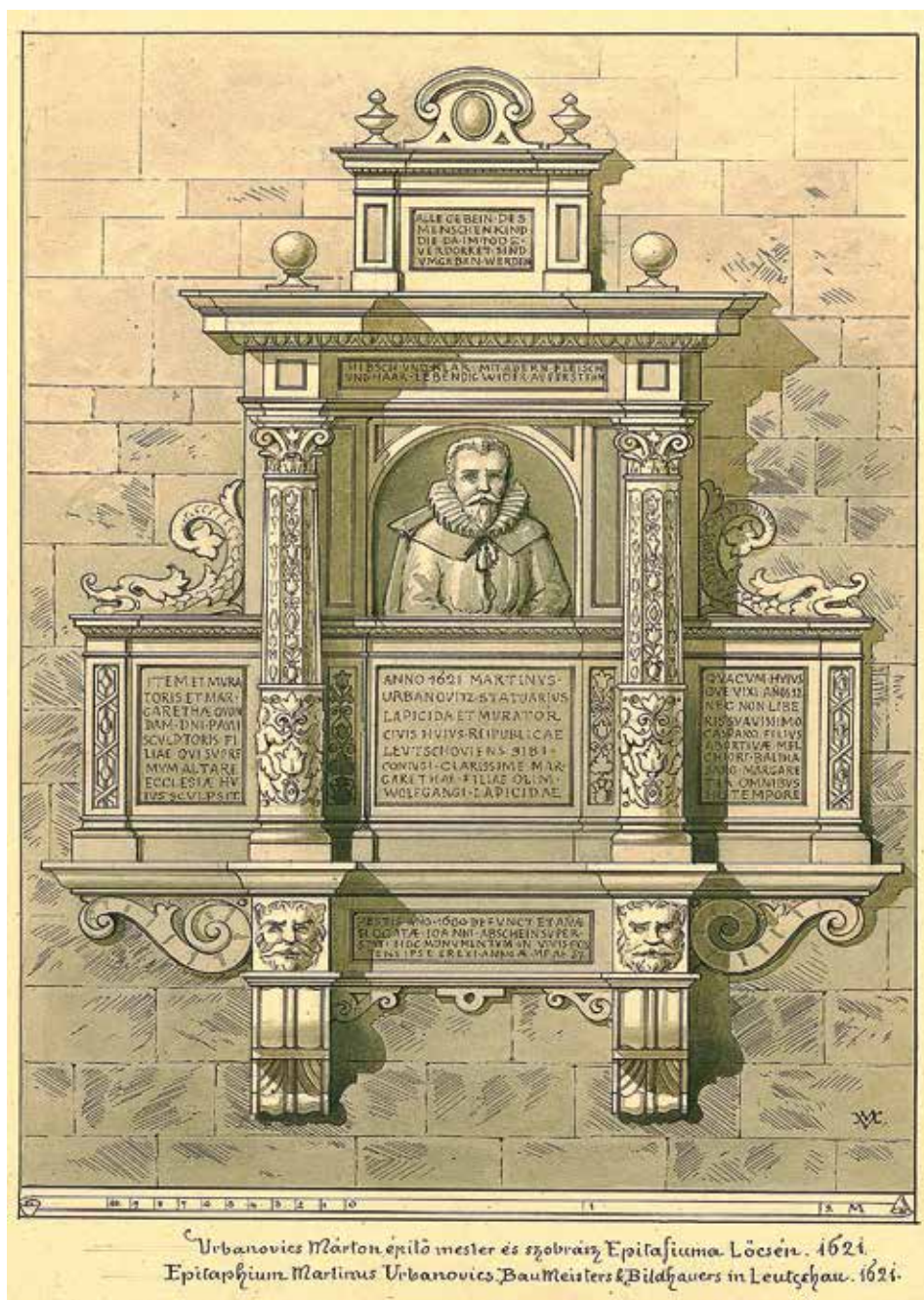
¹⁹ Magyar 1931. VI. 22.

²⁰ Ferkai 1989. 363.

²¹ Bierbauer 1930.

²² Magyar 1930. III.

²³ *8 órai újság* 16 (1930) (szeptember 14.) 3.

1. ábra. Myskovszky Viktor egyik rajza az Építészettörténeti Rajztárban. A Műcsarnokban kiállított Myskovszky-anyag pontos tartalmáról nincs tudomásunk. (Forrás: Építészettörténeti Rajztár 105975)

rangtorony, Eperjes templomai, reneszánsz lakóházai, a bártfai városháza és Szent Egyed-templom, a kassai Szent Erzsébet-székesegyház és Szent Mihály-kápolna, a kolozsvári Szent Mihály-templom, a brassói Fekete Templom, a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és Károly kapu, erdélyi vártemplomok, haranglábak, kapuk, temetők, kopjafák, illetve Budapest műemlékei.²⁴ Az *Architecturában* Lechner Jenő írt tanulmányt a műemléki és eklektikus csoportról.²⁵

Magyar kiállítás a Műcsarnokban, historizálók (eklektikusok) csoportja

Ebben a csoportban főleg az akkori kortárs historizáló terveket mutatták be, amelyek között dominált a neobarokk. Magyar Vilmos kritikájában azt fogalmazta meg, hogy „a nagy eklektikusok, a valóban hagyományokra támaszkodók”, Unger Emil, Petschacher Gusztáv, Schmahl Henrik, Láng Adolf, Schickedanz Albert, Alpár Ignác, Hauszmann Alajos, Schulek Frigyes, Pecz Samu, Lechner Ödön, Ybl Miklós és a barokkon kívül más történeti stílusok nem kaptak helyet. Az *Architecturában* közlött fotók a Lánchídról, az Országházról, a Nemzeti Múzeumról, a Halászbástyáról és a Tözsdepalotáról ezek szerint nem tükrözik teljesen a bemutatott anyagot. A kiállított épületek Magyar beszámolója alapján: Korb és Girgl belvárosi palotái, Hüttl Kegyesrendiek palotája, Wälder Ciszterci Gimnáziuma, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula Gödöllői Premontrei Gimnáziuma, Szende Andor kastélyai, Komor Marcell és Jakab Dezső Pozsonyi Vigadója, Györgyi Dénes és Münnich Aladár debreceni Déri Múzeuma.²⁶

Magyar kiállítás a Nemzeti Szalonban, magyar stíluskövetők csoportja

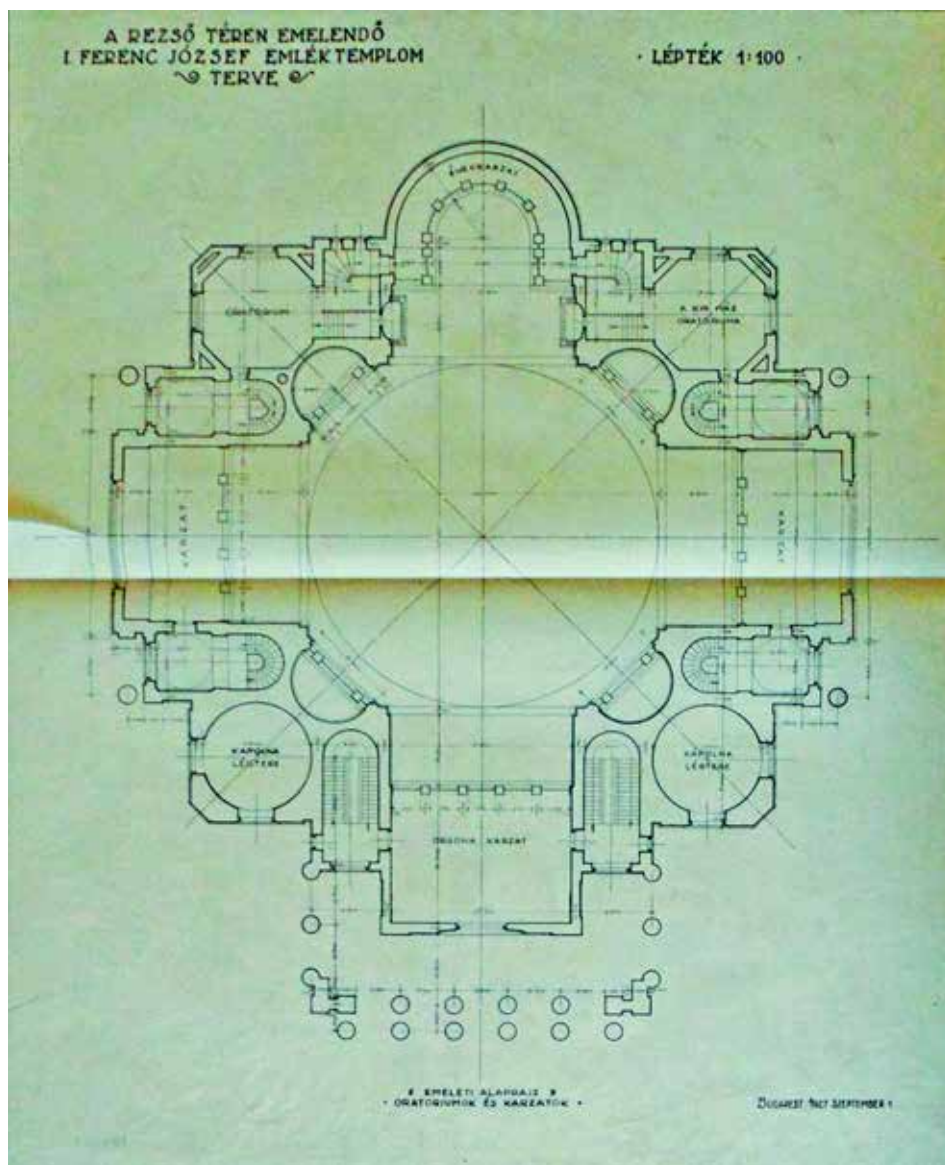
A szekcióról képekkel illusztrálva Magyar Vilmos számolt be részletesen. Kiállították Feszli Frigyes Vigadóját, Lechner Ödön Iparművészeti Múzeumát, kőbányai templomát, a Földtani Intézetet, a Postatakarékpénztárat, az Államvasutak Nyugdíj-intézetét, a szegedi városházát, Lajta Béla műveit, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos szatmárnémeti Vigadója és nagybányai színházépületét, Komor Marcell és Jakab Dezső szolnoki banképületét, marosvásárhelyi Kultúrpalotáját, szabadkai városházát, Árkay Aladár Fasori Református Templomát, Rákóczi-templomát, Városmajori Templomát, győri templomát,²⁷ Lechner Jenő Chicago tribünjét, a sárospataki tanítóképzőt, a mezőkövesdi városházát, Szent Ferenc-rendi templomát, Medgyaszay István színházait, Neuschloss-Knüsli Kornél, Zrumeckzy Dezső és Kós Károly állatkerti házait, Wigand Ede kereskedelmi kamaraépületét, marosvásárhelyi Népházát, tordai földműves iskoláját, Sváb Gyula és Györgyi Dénes iskolaépületeit, Kós Károly

²⁴ Magyar 1930a. 380; Magyar 1930. V. 13–14.

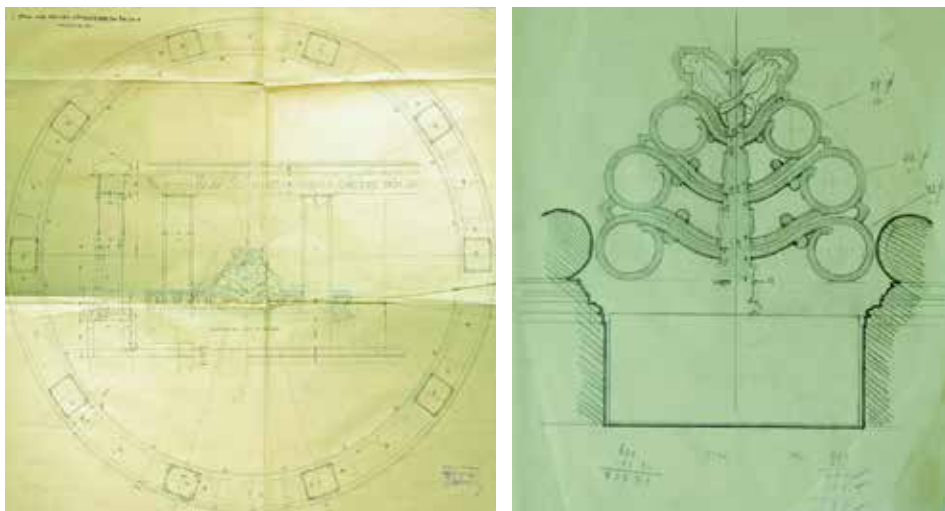
²⁵ Lechner 1930.

²⁶ Magyar 1930. V. 13.

²⁷ Farbaký 1984. 260.

2. ábra. Kismarty-Lechner Jenő tervrajza a Rezső téri Ferenc József-emléktemplomhoz az Építészettörténeti Rajztárban (forrás: Építészettörténeti Rajztár 101423)

3. ábra. Kismarty-Lechner Jenő tervrajzai Jókai Mór síremlékéhez az Építészettörténeti Rajztárban
(forrás: Építészettörténeti Rajztár 102108, 102190)

sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumát, ketesdi és baróti református templomát.²⁸

Lechner Jenő díjnyertes Városháza pályaterve, Ferenc József-emléktemploma (2. ábra) és Jókai Mór síremléke (3. ábra) az *Architectura* tanúsága szerint is szerepelt a kiállításon.²⁹ Az Építészettörténeti Rajztár mindhárom épület tervanyagából tartalmaz lapokat, skicceket. Itt található például a mezőkövesdi városházának egy színezett homlokzati tervét ábrázoló kemény tabló, amelyet a hátulján lévő felirat³⁰ alapján 1939-ben állítottak ki a Műcsarnokban. Felvethető, hogy a tabló – kiállítási anyag lévén – esetleg ezt megelőzően, az 1930-as tervkiállításon is szerepelhetett, habár erre vonatkozóan konkrét tények egyelőre nem ismertek (4. ábra).

Magyar kiállítás a Műcsarnokban, modernnek csoportja
Modern törekvések címmel

Kotsis Iván önéletrajzi írása is utal rá, de a tervkiállítás sajtóvisszhangjából is leszűrhető, hogy a modern szekció és a külföldi építészettel való összehasonlítás a magyar építészszakmában kisebbségi érzéseket keltett. Kotsis eleinte nem is támogatta a kongresszus Budapesten történő szervezését, mert úgy gondolta, a magyar építészet színvonala elmaradt a külföldiétől. A műcsarnoki kiállításon a legerősebb-

²⁸ Magyar 1931. VI. 20.

²⁹ Bierbauer 1930. 70–71; *Tér és Forma* 3 (1930) 9. (szeptember) 388.

³⁰ „A mezőkövesdi városháza díjnyertes pályaterve; tervezte: Dr Lechner Jenő”; Vignettán: „Őszi Csoportos kiállítás, Műcsarnok 1939. 276.”

4. ábra. Kismarty-Lechner Jenő Mezőkövesdi Városháza-terve
(forrás: Építészettörténeti Rajztár 102096)

nek és valóban büszkeségre okot adónak a historizáló csoportot tartotta, a modern szekciót azonban siralmasnak találta a többi országhoz képest.³¹ Az igazán kritikusan szemlélő Magyar Vilmos ezzel szemben a magyar anyag külföldihez viszonyított színvóját „*a legtárgyilagossabb ítélettel is, igen kedvező*”-nek titulálta, amivel méltán büszkélkedhettünk, annál is inkább, mivel Magyarországon tulajdonképpen már a világháború előtt is épültek tisztán modern épületek, ezzel megelőzve Németországot, Hollandiát vagy Franciaországot.³² A finn kiküldött, Carolus Lindberg szerint szintén szakszerűen rendezett és gazdag volt a magyar modernnek csoportjának anyaga.³³ Az aggodalom, amely szerint a magyar építészet nem lett volna elég *modern* a nemzetközi porondon, a kiállítás megnyitásakor értelmét veszítette. Magyar Vilmos szerint ugyanis a tervkiállítás összességében megmutatta, hogy a modernizmus külföldön 1930-ban már lecsengett, a hangsúly már a sivárság elkerülésén és az egyéniségek, nemzeti sajátosságok megmutatásán volt, éppen ezért aratott olyan nagy sikert a magyarok többi szekciója, a historizáló és a műemléki csoport.³⁴ A kiállított épületek sora: Árkay Aladár és Körmendy Nándor győri színházterve, Arvé Károly és Gerstenberger Ágost margitszigeti fedett uszodaterve, Hajós Alfréd margitszigeti fedett uszodaterve, Gyenes Lajos Szabadság téri rendezési terve, Komor Marcel és Komor János madridi szabályozási terve, Orbán Ferenc tárházai, Lajta, Pogány és

³¹ Prakfalvi 2010. 199. Kotsis életrajzának részleteit a *Lapis Angularis* sorozat I. kötete is közölte, de a szöveg nem egyezik meg teljesen az életrajzi kiadás szövegével. Hajdú–Prakfalvi 1995. 252–253.

³² Magyar 1930a. 378 és Magyar 1931. V. 12.

³³ *Turán* 13 (1930) 1–4. 67.

³⁴ Magyar 1930. IV. 189.

Tőry Nemzeti Színház-terve, Hütl Dezső autóbuszgarázsa, Györgyi Dénes barcelonai kiállítási pavilonja, Lauber László Excelsior Fehérvári úti benzinkútja.³⁵

Külföldi építések kiállítása a Műcsarnokban, Németország

A nemzetközi tervek kiállításán a magyar csoporton kívül két tucat vendég ország közel 2000 tervvel szerepelt.³⁶ Kotsis Iván visszaemlékezése szerint a legbőségebb anyagot a németek hozták. Nagyméretű fotóikkal igen hatásos kiállítást rendeztek, aminek teljes anyagát Kotsisnál hagyták a kongresszus után, aki azokat később oktatási anyagként használta.³⁷ A német összeállítás Magyar Vilmos szerint is kiemelkedő volt, különösen a mennyiséget és a minőséget tekintve. A németek szereplésének legnagyobb eseménye Fritz Höger téglapépítéséről³⁸ és German Bestelmeyer müncheni rektor „Az újabb német építészetéről”³⁹ tartott előadása volt. Bestelmeyer előadása alapján leszűrhető volt, hogy a modern építészet 1930-ban még Németországban is komoly útkeresési fázisban volt. A történeti stílusok elvetésével és az új technikával megjelenő modern építészetet *építőművészet* helyett *építőtechnikának* nevezte, ami fontos meglátás a modernizmus melletti más, gazdagabb díszítőművészetet integráló építészeti irányzatok elfogadása tekintetében.⁴⁰ Komor Marcell 1929-ben a *Tér és Formában* írt cikkében lényegében csak a modern, múltbéli hagyományoknak hátat fordító építészetet tartotta *művészetnek*.⁴¹ Bestelmeyer előadásában azt is kimondta, hogy habár már kialakult a díszítőelemek nélküli, tisztán szerkezeti konstrukció pozitív esztétikai megítélése, az új *stílus* tudatos megalkotására tett modern kísérletek zátonyra futottak, mert a stílus természetéből fakadóan alakul ki, önkényesen nem teremthető meg. Hütl Dezső műegyetemi rektori székfoglaló beszédében ehhez a gondolathoz csatlakozva tette hozzá, hogy a teljes lecsupaszítás már a nagyközönségnek sem tetszik, és bizonyos mértékű díszítésre igenis szükség van.⁴² Kiállított épületek: Hubert Ritter és Franz Dischinger lipcsei nagyvásárcsarnoka, Eugen Schmoll berlini Ullstein-nyomdája, Mossner müncheni repülőgépcsarnoka, Erich Mendelsohn Schocken (Chemnitz) áruháza, Fritz Höger hamburgi Bürohaus Sprinkenhofja, stuttgarti Paul Bonatz pályaudvara, delmenhorsti temetőkapolnája és rustringeni városházája, Hans és Oscar Gerson hamburgi Ballinhaus-terve, Bruno Paul gelsenkircheni Kathreiner irodaháza, Heinrich Tessenow St. Moritz-i (Engadin) lakóházának terve, Wilhelm Kreis drezdai múzeuma, Oscar Kaufmann berlini színházai, Ludwig Ruff bambergi szemináriumépülete, German Bestelmeyer prieni evan-

³⁵ Magyar 1930a. 380; Magyar 1931. V. 12–13.

³⁶ Magyar 1930. IV. 189.

³⁷ Prakfalvi 2010. 199.

³⁸ Magyar 1930. I. 148–149.

³⁹ Hütl 1930a. 156.

⁴⁰ Magyar 1930. II.

⁴¹ Komor 1929.

⁴² Hütl 1930a. 156.

gélikus temploma, Hans Herkommer Frankfurt am Main-i Friedenskirchėje, Albert Boßlet würtzburgi missziós temploma, Heinrich Strunck és Josef Wentzler belgrádi katedrálisának I. díjas pályaterve.⁴³

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Hollandia

A holland kiállítás szintén nagy mennyiségű anyagot tartalmazott, áttekinthetőségben azonban elmaradt a németekétől. A kiállított épületek: Hendrik Petrus Berlage hágai Christian Science temploma, Johan Melchior van der Mey amsterdami Hajózási Irodaháza, Piet Kramer amsterdami bérháza, de Byenkorf hágai áruházépülete, Willem Marius Dudok hilversumi városháza- és iskolatervei, Johannes Andreas Brinkman és Leendert van der Vlugt van Nelle gyártelepépületei, az Amsterdami Városi Mérnöki Hivatal ipariskolája.⁴⁴

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Olaszország

Kiállított épületek: Giovanni Muzio milánói hősi emléke és a milánói Università Cattolica del Sacro Coure épülete, Alessandro Limongelli tripoliszi diadalkapuja, Francesco Fichera cataniai kereskedelmi intézete, Ottavio Cabiati és Alberto Alpagó milánói kiállítási pavilonja.⁴⁵

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Ausztria

Magyar Vilmos szerint az osztrák szekció volt a legtisztábban modern a műcsarnoki kiállításon, mivel szerinte még a német anyagban is voltak hagyományos, olykor historizáló alkotások. Kiállított épületek: Rudolf Frass bécsi Hochhaus-terve, Hans Vetter bécsi villája, Hubert Gessner linzi munkáskamarája, Franz Koppélhuber steyri krematóriuma, Hermann Tamussino mödlingi városi fürdője.⁴⁶

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Svédország

A svédek kiállítási anyaga a nemzeti hagyományokat és a modernséget ötvözte. Kiállított épületek: Ivar Tengbom stockholmi koncertháza és a Chilehaus, Birger Jonson stockholmi Philadelphia temploma, Ragnar Östberg stockholmi városházája.⁴⁷

⁴³ Magyar 1930a.

⁴⁴ Magyar 1930a. 379.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Magyar 1930a. 379.

⁴⁷ Uo.

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Finnország

A 40 darabból álló csoport nem adott teljes képet a színvonalas finn építészetről, Eliel Saarinen épületei közül például egyet sem állítottak ki.⁴⁸ Kiállított épületek: Johan Sigfrid Sirén helsinki parlamentje, Oiva Kallio és Kauno S. Kallio imatrai vízierőmű telepe, M. N. Borg kotkai népiskolája.⁴⁹

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Norvégia

Magyar Vilmos szerint a skandináv országok közül Norvégia őrizte meg legjobban nemzeti sajátosságait a kiállítási anyag alapján. A 131 darabos norvég gyűjtemény egy 1925-ben alapított vándorkiállítási anyag volt, ami más rangos kiállításokon is szerepelt szerte a világon. A rajzokból, fotókból és 6 gipszmodellből álló csoport a

5. ábra. A norvég szekció kiállítása a Műcsarnokban (forrás: Lending 2014)

(Eredeti hivatkozása: XII Congrès international des architectes Budapest 1930. *Compte-Rendu: Travaux du XIIe Congrès international des architectes*. Budapest 1931.)

⁴⁸ *Turán* 13 (1930) 1–4. 67.

⁴⁹ Magyar 1930a. 380.

műcsarnoki kiállítás harmadik legnagyobb szekciója volt⁵⁰ (5. ábra). A kiállított épületek: Henrik Nissen strukkéliai erdei kápolnája, Ole Landmark bergeni művészeti múzeuma, Magnus Paulson grani temploma, sandvikai városházája, Ree és Buch vågå-i vadászlakja.⁵¹

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Lengyelország

Magyar véleménye alapján a lengyelek csoportja volt a legizlésesebb. Kiállították Stanisław Witkiewicz modern munkáit, Tadeusz Makowski lengyel műemlékekről készült ecsetvázlat-sorozatát és Dugat Antonin varsói Grafikai Intézetét.⁵²

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Csehszlovákia

Az *Architectura* bőséges képanyaggal mutatta be Csehszlovákia kiállított épületeit. Magyar Vilmos heves, politikai tekintetben is véleményformáló kritikájában felröptette a csehszlovák anyag ilyen nagy mennyiségben történő közlését, ami éles kontrasztban állt szerinte az északi szomszédok – akkortájt tapasztalható – magyar kultúra elleni bojkottjával.⁵³

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Jugoszlávia

A kiállított épületek: Kaularic szabályozási terve Zágráb piacára, Futur-Kos jeni-cei temploma, Jože Plečnik újvidéki színházterve, Ulrich spliti fürdője.⁵⁴

Külföldi építészek kiállítása a Műcsarnokban, Belgium, Franciaország, Anglia, Románia, Görögország és Amerika

Ezeknek az országoknak a kiállításáról még Magyar Vilmos sem adott bővebb információt, a kiállított épületek közül nem emelt ki konkrét alkotásokat. Belgium, Franciaország és Anglia építészetének évszázados hagyományokkal rendelkező egyediségét a kiállítás is tükrözte, Görögország anyagát azonban várakozáson alulinak, közepesnek értékelte, és Romániában sem talált semmi eredetit. Amerika építészeti alkotásai léptékükben messze túlszárnyalták az itthoniakat, emellett pedig

⁵⁰ Lending 2014.

⁵¹ Magyar 1930a. 380.

⁵² Magyar 1930. IV. 191.

⁵³ Magyar 1931. VII.

⁵⁴ Magyar 1930. IV. 191.

látszott, hogy az Amerikára ható európai áramlatok mellett az európai anyagon is megmutatkozott a tengeren túli kontinens építőművészetének visszahatása.⁵⁵

Építészhallgatók terveinek, rajzainak kiállítása a Királyi József Műegyetemen

A Műcsarnok és a Nemzeti Szalon mellett egy harmadik helyszínen is rendeztek kiállítást a kongresszus közönségének. Ezt a Magyar Királyi József Műegyetem hallgatóinak terveiből és rajzaiból Kotsis Iván nyilvános rendes tanár állította össze a Műegyetem aulájában.⁵⁶ Ezen leginkább a tervezési tantárgyak korszerűség jegyében született évközi tervei és szigorlati tervek kaptak helyet, tanszékek és vezető tanárok szerint rendezve,⁵⁷ mivel a kiállítás célja az volt, hogy bemutassa az oktatás színvonalát, illetve azt, hogy az építészképzés mennyire lépést tart a modern irányzatokkal.⁵⁸ A hallgatói kiállítás aktualitását ezenkívül a kongresszus első számú napirendi pontja adta, amely az új, speciális építőtechnológiák világában az oktatás új feladatait és korlátait fogalmazta meg.

Kotsis szerint, aki az Építési Osztály tanári karával együtt rendezte a kiállítást, végeredményben a külsőségekre sikerült nagyobb hangsúlyt fektetni, pedig ő eredetileg a tartalomra próbált koncentrálni. A tervek bemutatása egységes volt, az egész anyag rajztechnikailag magas színvonalú volt. Kotsis visszaemlékezése és a tervanyagból összeállított katalógus szerint is „kizárólag perspektívák”-at mutattak be.⁵⁹ A közönséget – valószínűleg leginkább a szeptember 7-i megnyitón – Kotsis kalauzolta a Műegyetem aulájában. A kiállítás általános elismerést váltott ki,⁶⁰ bár Kotsis önéletrajzi írásában úgy emlékezett vissza, hogy a külföldi sajtó „üvegházi kitenyészés”-nek értékelte a terveket.⁶¹ Az olasz vendégek azonban úgy vélekedtek, hogy „Nem szárnypróbálgatások [voltak] ezek, hanem erőteljes tudás szárnycsapásai.”⁶²

A Műegyetem hallgatóinak kiállítása azonban nemcsak a tervekből állt, valójában két részből tevődött össze, amiről a korabeli sajtóból is csak igen kitartó gyűjtőmunkával értesülhetünk.⁶³ A tervek csoportja mellett a másik, kisebb mennyiségű részben a képzés más tantárgyaihoz kapcsolódó rajzokat mutatták be, amiről csak az *Építő Ipar – Építő Művészet* 1930. június 1-jei számában lehet olvasni.⁶⁴ Úgy tűnik, hogy a tervezésoktatáson túl a műegyetemi kiállítással teljes képet próbáltak nyújtani a képzésről a kongresszus látogatói számára. A második csoportban a szerkezeti és

⁵⁵ Magyar 1930. IV. 191.

⁵⁶ *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 21–22. (június 1.) 87. Krónika rovat.

⁵⁷ Magyar Iparművészet 33 (1930) 162; *Építő Ipar – Építő Művészet* i. h.

⁵⁸ *Budapesti Hírlap* 50 (1930) 201. (szeptember 15.) 4.

⁵⁹ Kotsis 1930b.

⁶⁰ Magyar Iparművészet 33 (1930) 162.

⁶¹ Prakfalvi 2010. 200.

⁶² 8 órai újság 16 (1930) (szeptember 14.) 3.

⁶³ *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 21–22. (június 1.) 87. Krónika rovat.

⁶⁴ Uo.

statikai, az építőművészeti és a rajzbeli tárgycsoport tárgyait helyezték el.⁶⁵ Arról, hogy az építészettörténeti tárgycsoport munkáit is kiállították, konkrétan sehol sem olvashatunk, az Építészettörténeti Rajztár öt nyelven feliratozott, egységes kivitelű tablósorozata azonban erre utal.

ÉPÍTÉSZEZTÖRTÉNETI TABLÓSOROZAT (TALÁN) AZ 1930-AS MŰEGYETEMI KIÁLLÍTÁSRÓL

A szóban forgó, 22 darabból álló tablósorozat az Építészettörténeti Rajztárban a 103242–103263-as jelzet alatt található. A tablók kiképzése, feliratozási rendszere egységes. A sorozatban építészettörténeti rajzok vannak, melyeket barna színű, vastag kartonokra kasíroztak. A szerzők (hallgatók) nevét, évfolyamát és a rajz témáját a tablók alsó részén lévő egyen-feliratpecsétre írták egységes grafikával magyarul, németül, angolul, franciául és olaszul. Az anyag egységes formátuma, feliratozási kultúrája és keltezései is arra engednek következtetni, hogy az 1930-as műegyetemi kiállításon szerepeltek.

A tablók részletes leírását és fényképes reprodukcióit cikkünk melléklete tartalmazza.

A rajzok leginkább a középkori tantárgycsoportozáshoz tartoznak, középkori fejezeteket, gyámköveket, vízköpőket, fiatornyokat, keresztrózsákat és más alaktani részleteket, épületrészeket tartalmaznak. Teljesebb épületábrázolás csak a Hagia Szophia,⁶⁶ Diocletianus fürdőjének rekonstrukciója,⁶⁷ a vajdahunyadi vár,⁶⁸ valamint a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna ábrázolásánál van. A tablókon lévő rajzokat láthatóan tematikusan válogatták össze, az alsó pecséten a következő kategóriák olvashatók: *Középkori oszlop és pillérlábazatok* (1 lap); *Példák gót külföldi emlékek közül* (1 lap); *Mérműves ablakok* (2 lap); *Rekonstrukciós feladat* (1 lap); *Középkori fejezetek* (3 lap); *Középkori kapukiképzések* (2 lap); *Végződések és fiale csoportok* (1 lap); *Középkori párkányok* (1 lap); *Figurális kiképzésű gyámkövek* (1 lap); *Növénydíszítésű gyámkövek* (1 lap); *Famennyezetek* (1 lap); *Kúszólevelek és vízköpők* (1 lap); *Rózsablak* (1 lap); *Keresztvirágok* (1 lap); *Példák gót hazai emlékek közül* (2 lap); *Példák gót profán építkezésből* (1 lap); *Példák bizánci emlékek közül* (1 lap). Több lapon olvasható és a dátumból leszűrhető, hogy a rajzok egy részét a második évfolyamos Középkori építészet I nevű, két féléves tantárgy tavaszi kurzusának feladatákként készítették.⁶⁹ A tablók nagy részét másodévesek rajzolták, csupán három rajz készült harmadéves tárgy keretében: a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna alaprajza és homlokzata és a Hagia Szophia metszete.⁷⁰ A teljes anyagot tekintve úgy tűnik, hogy

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Építészettörténeti Rajztár 103250.

⁶⁷ Építészettörténeti Rajztár 103253.

⁶⁸ Építészettörténeti Rajztár 103246.

⁶⁹ Építészettörténeti Rajztár 103254, 103256.

⁷⁰ Építészettörténeti Rajztár 103248, 103249, 103250.

a második évben a Középkori építészet I tantárgyak keretében főleg az alaktan és a szerkezeti részletek elsajátítása volt a cél, amihez épületrészeket vagy kisebb részleteket, szerkezeti elemeket (mérnöves ablakok, fejezetek, lábazatok, párkányok, mennyezet, vízköpők) kellett rajzolni. A harmadik évben a Középkori építészet II két félévében már teljes épületek rajzolása lehetett a feladat az előző évben megtanult alaktan felhasználásával.

A kiállítási tablókön kívül más hallgatói rajzok is fennmaradtak az 1920-as évekből, amelyek segítenek teljesebb képet alkotni a tananyagról. 1927-ből íjf. Lechner Jenő középkori párkányokat ábrázoló második évfolyamos rajza is mutatja például, hogy a Középkori építészet I-es tárgycsoport az alaktant és a szerkezeti részleteket tanította.⁷¹ Egy, a monrealei dómról készült 1927-es hallgatói rajz pedig valószínűleg a Középkori építészet II egyik félévében készülhetett.⁷² A 9 félévből álló tanrendet Kotsis Iván az 1930-as műegyetemi kiállítás katalógusában részletesen leírta.⁷³ Eszerint a hallgatók az első évben a két féléves Ókori építészet I-gyel kezdték meg építészettörténeti tanulmányaikat. A második évfolyamban az Ókori építészet II (2 féléves) mellett már a Középkori építészet I-et is hallgatták. A harmadik évben az ókor elhagyásával a Középkori építészet II-vel és az Újkor I-gyel folytatódott a tanrend mind a két félévben. A negyedik évben már csak az Újkor építészet II maradt. Ekképpen mindhárom korszakból összesen négy-négy félévet tanultak. Az ókor tanszéknek Wälder Gyula, a középkor tanszéknek Möller István, az újkor tanszéknek pedig Hütl Dezső volt a tanszékvezetője.⁷⁴ A tablók közül többet egy mind ez idáig azonosítatlan tanár látott el szignójával. Az egyetlen téma, ami kissé kilóg a sorból, az a Diocletianus-therma rekonstrukciós rajza.⁷⁵ Hogy melyik tantárgy keretében volt feladat rekonstrukciók rajzolása, illetve hogy miért csupán egy antik épület szerepel a tablósorozaton, nyitott kérdés marad, amire az Építészettörténeti Rajztár teljes katalógusát tekintve sem tudunk választ adni. Diocletianus thermája ezenkívül még szerepel egy olyan hallgatói rajzon, ami 1927-ből maradt fenn.⁷⁶ Hasonló tematikát mutatnak a nimes-i Maison Carrét, Antonius és Faustina templomát és Octavius kapuját ábrázoló hallgatói rajzok 1928-ból, 1927-ből és 1924-ből.⁷⁷ Az utóbbi kettő felirata bizonyítja, hogy az Ókori építészet II. félévének feladatára készültek. Ezek mellett fennmaradtak íjf. Lechner Jenő első évfolyamos hallgatói rajzai is 1926-ból, amelyek görög ión oszloprendet és görög dór stílusban tervezett kisebb épület tervét ábrázolják.⁷⁸ Ezek alapján úgy tűnik, hogy az ókori tárgycsoportban a középkorhoz hasonlóan az első félév(ek)ben szerkezeti elemek, alaktan rajzolása volt a feladat, majd később, ezekre építve teljes épületek, rekonstrukciók rajza és még mindig stí-

⁷¹ Építészettörténeti Rajztár 102236.

⁷² Építészettörténeti Rajztár 103126.

⁷³ Kotsis 1930b. 6–7.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Építészettörténeti Rajztár 103253.

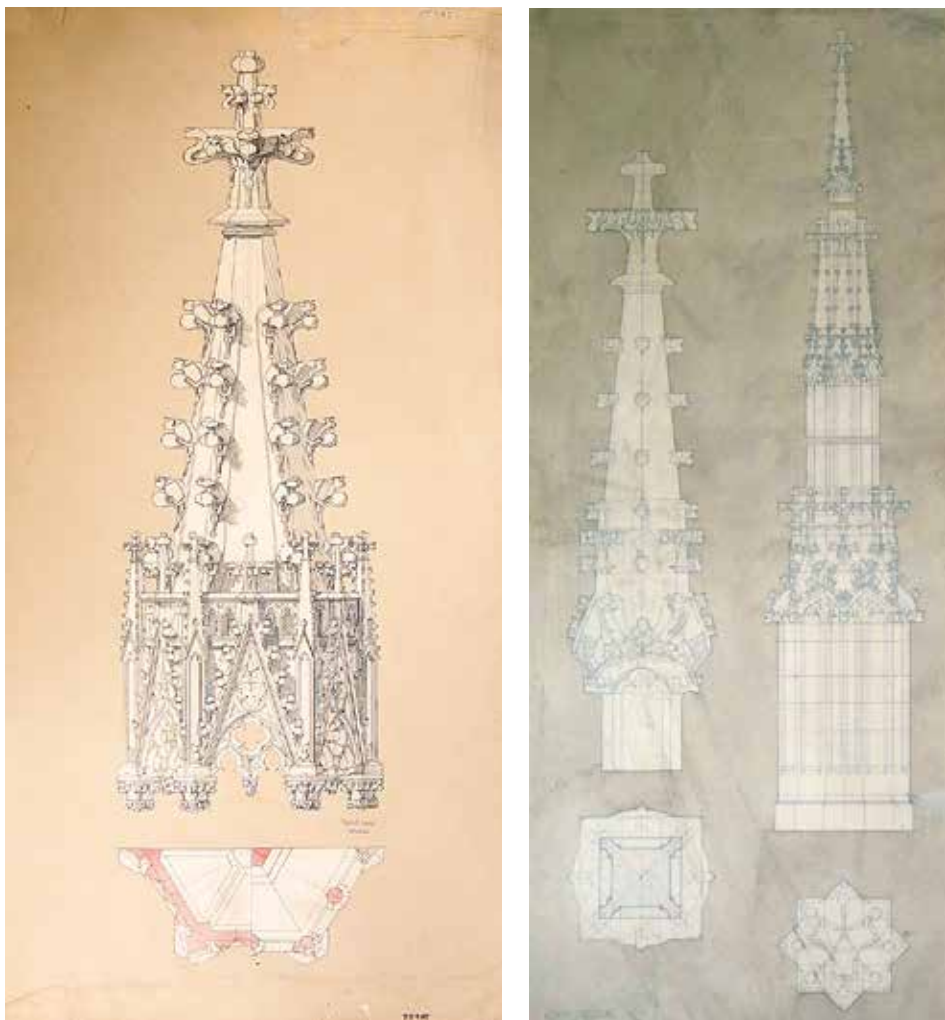
⁷⁶ Építészettörténeti Rajztár 102313.

⁷⁷ Építészettörténeti Rajztár 102306, 102310, 102318–102319.

⁷⁸ Építészettörténeti Rajztár 102235, 102237.

lusban tervezés volt a tananyag. A stílusban tervezési feladatok két világháború közötti továbbélését egy 1926-ból származó középkori témájú hallgatói terv is alátámasztja (vidéki városháza terve), amelyen Möller István professzori szignója látható.⁷⁹

A tablók arról is tanúskodnak, hogy az építészhallgatók építészettörténeti rajzai hogyan változtak meg a 19. századi kezdetektől a két világháború közötti időszakra.

6. ábra. Gótikus részletrajzok Steindl hagyatékából és az 1930-as tablósorozatból
(forrás: Építészettörténeti Rajztár 104038 és 103251)

⁷⁹ Építészettörténeti Rajztár 102242–102243.

A tervezési feladatok ábrázolásánál a modern szemlélet gyökeresen átformálta a professzionális és a hallgatói tervek grafikáját. Az akvarellal és művészi részletességgel, gyakran virtuóz módon megalkotott 19. századi rajzokat (amelyekre Pollack 1930-ban nagy elismerést kiváltó, Műcsarnokban kiállított rajzai is példák lehetnek⁸⁰) a modern szellemiség jegyében az erős grafikával fény-árnyék hatást felerősítő, kontrasztosságra és plasztikusságra törekvő rajzok váltották fel. Ez a szemléletváltás leginkább a rajztári tablósorozat vastag hegyű tustollal kihúzott alaktani részletrajzain figyelhető meg. Vannak aprólékos igényességgel kivitelezett munkák is, például a középkori famennyezetet ábrázoló 103256-os jelzetű rajz, amelynek pontos és részletekbe menő szerkezhelyes ábrázolása még a 19. századi technikát idézte, egyre általánosabbá váltak azonban a nagyobb felületekre koncentráló, expresszív grafikájú rajzok. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy az építészettörténeti rajzok fokozatosan elvesztették szerkezeti jellegüket, és inkább az alaktanra, a részletek díszítő jellegére koncentráltak. Ez a folyamat természetesen a 20. század eleji építészetelméletben is lejátszódott szemléletváltásra reflektált, ami az elavultnak titulált historizáló tervezést tévesen csak a díszítőelemek másolásaként kezelte, meg nem értve annak mélyebb szerkezeti tartalmait. Az építészettörténeti hallgatói rajzok többsége sajnálatos módon elkezdte nélkülözni a konstrukció értő ábrázolását, és a régi mintalapok egyszerűsített másolatává vált (6. ábra). Egyes rajzokon visszakövetethető, mely mintalapokról másolták. Ilyen például a 103262-es jelzetű gyámköveket ábrázoló tábló, amelyen az első rajz, a vajdahunyadi sárkányos gyámkő „eredetije” a *Wiener Bauhütte* VI. évfolyam II. szemeszterében található. A vajdahunyadi országház alaprajzát szintén ugyaninnen, a Friedrich von Schmidt-tanítványok 1860-as években készült vajdahunyadi felmérései után rajzolhatták. A vajdahunyadi vár csigalépcsőjének kapujáról is készült hallgatói rajz a két világháború között,⁸¹ aminek eredetijét szintén a jóval részletesebben kidolgozott 19. századi mintalapok között kereshetjük.⁸² Hasonlóképpen mintalapok alapján készültek a tablósorozat Zápolya-kápolnát ábrázoló rajzai is.⁸³ Ennek az épületnek egyik legelső felmérési rajzát 1862-ben még Schulek Frigyes készítette el hallgató korában.⁸⁴

KORTÁRS ÉS TÖRTÉNETI

A Budapesten megrendezett XII. Nemzetközi Építészkongresszus híven tükrözi a magyarországi építész körök két világháború közötti megosztottságát.⁸⁵ A szakma képviselői a műgyetemi építészképzéstől azt várták, hogy folyamatosan megújulva kövesse le az iparban lejátszódó, felgyorsult folyamatokat. A tanrend reformja nemcsak az

⁸⁰ Magyar 1931. V. 14.

⁸¹ Építészettörténeti Rajztár 103144.

⁸² Építészettörténeti Rajztár 103152.

⁸³ Építészettörténeti Rajztár 103248–103249.

⁸⁴ Építészettörténeti Rajztár 101752.

⁸⁵ Ferkai 1989.

1920-as és 1930-as években volt aktuális, hanem, ahogyan napjainkban is, a jelenkori technológiai változásokra kellett nyitottnak lenni. Általában a legtöbbször felmerülő kérdés az egyes szakági tantárgycsoportok óraszámáról, esetleg szükségességéről szól.

Az építészettörténet és a mindenkori kortárs tervezés viszonya a 19. századi állapothoz képest teljesen megváltozott, és a történeti építészeti tárgycsoport kurzusainak mennyiségét, létjogosultságát már az 1930-as tanrendreform idején is szükségessé vált megindokolni. Komor Marcell 1929-ben a *Tér és Forma* hasábjain megjelent írásában ugyanis a tisztán modern, történeti hagyományoktól teljesen mentes tervezést és tervezésoktatást kérte számon a Műegyetem professzorain, Hüttl Dezsőn és Kotsis Ivánon.⁸⁶ Komor látásmódja, a modern építészeti tervezésen kívül mást meg nem engedő szemlélete és cikkének elvárásokat megfogalmazó hangneme a két világháború közötti építészettelmélet figyelemre méltó kordokumentuma. A történeti építészeti tervezéstől való teljes függetlenedést várt nemcsak a homlokzati formálásban, hanem a tervezés legmélyebb szintjén, a koncepció alkotásában is. Komor cikkére Kotsis Iván a következő lapszámban reflektált.⁸⁷ Az aktuális tanrend ismertetése mellett kifejtette, hogy az építészettörténet és a kortárs tervezés viszonya a 19. századi állapothoz képest megváltozott, de hangsúlyozta, hogy a tervezés „*nem megszűntette, csak megváltoztatta*” az építészettörténet oktatásban játszott szerepét.⁸⁸ Míg az építészképzés intézményesülésének hajnalán a tanszékek aszerint tagolódtak, hogy milyen történeti stílusban oktatták a tervezést, addig 1930-ban az új technológia, épületszerkezetek, térigények stb. mentén gyökeresen megváltozott tervezés eszköztárában a történeti formák már nem közvetlenül jelentek meg. Közvetett szerepük fontosságára azonban Kotsis három érvet is felsorolt:

1. a kortárs tervező építész alapvető szakmai műveltsége, amihez a szakma története elengedhetetlenül fontos;

2. a történeti építészet tanulmányozása gondolatteremtő erejű a kortárs tervezés során, mivel a múltbéli építészeti megoldások a jelenkorban is tanulságokkal szolgálnak;

3. a történeti épületek megismerése elősegíti a kortárs tervezéshez szükséges megfelelő arányérzék és esztétikai kultúra elsajátítását.⁸⁹

Később, életrajzi írásában ezekhez egy negyedik érvet is hozzátett:

4. a műemléki vagy történeti épületek helyreállításához szükséges tudásanyag elsajátítása.⁹⁰

Az általános szakmai megosztottság bizonyos kommunikációs félrehallásaira jó példa, hogy a jó építész műveltsége mindkét érvelésben szempont. Komor is úgy vélekedett, hogy „*Nem is lehet igazán jó modern építész más, mint igazán művelt ember.*”⁹¹

⁸⁶ Komor 1929. 98.

⁸⁷ Kotsis 1930a.

⁸⁸ Kotsis 1930a. 194.

⁸⁹ Kotsis 1930a. 194–195.

⁹⁰ Prakfalvi 2010. 182. Kotsis érveinek tekintetében Hajnóczy Gyula *memorizmuselmélete* a kérdés további rendkívül érdekes rétegeit fejt fel. Hajnóczy 1993. 501.

⁹¹ Kotsis 1930a. 194–195.

Komor és Kotsis párbeszéde azt is összefoglalta, hogy a két világháború közötti építészet tervezési elveit a *művészi* törekvéseken kívül sokkal profánabb gazdasági tényezők is befolyásolták. Ennek az oktatásba leszármazó hatásait 1930-ban Hütl Dezső rektori székfoglaló beszédében értékelte.⁹² A XII. Nemzetközi Építész-kongresszus első témájaként frissen megvitatott oktatási reformok kérdésében tulajdonképpen már úgy tudott nyilatkozni, hogy azok vagy már részei voltak az oktatásnak, vagy folyamatban volt bevezetésük.⁹³ Mindazonáltal az építészettörténet oktatásban elfoglalt helyét és mennyiségét úgy tűnik, már akkor is határozottan lecsökkentették. A történeti építészet presztízsének halványulását az is mutatja, hogy a kongresszus sajtóbeli visszhangja gyakorlatilag nem is említette az építészhallgatók tervezésen kívüli egyéb rajzainak kiállítását, ami pedig a rajztári tablók alapján igen színvonalas lehetett. Hütl ennek ellenére kiállt az építészettörténeti oktatás, sőt tervezés mellett is: „*Ma még nem tartunk ott, hogy kialakult, kiforrott stylusról lehetne beszélni és ha nagyobb representáció, vagy egyházi épületről van szó, nem nélkülözhetjük a történelmi stylusok intuitív belevonását a tervezésbe.*”⁹⁴ Talán épp Komor kritikus hangú cikkére reagált, amikor ezt írta: „*Műegyetemünk építészképzése tehát helyes nyomon jár; midőn az építészet históriai fejlődését alaposan tanítja, az egyes korok architecturáját, annak szellemét és motivumait megismerteti a hallgatósággal, mert ezen az egészséges alapon aztán önállóan alkotni képesek lesznek. Viszont a tervezési gyakorlatoknál nem köti meg a leendő építőművészek kezét, hagyja fantáziájukat és ízlésüket szabadon kifejlődni...*”⁹⁵

BIBLIOGRÁFIA

Bierbauer 1929	Bierbauer Virgil: A XII. Nemzetközi Építész-kongresszus 1930-ban Budapesten. <i>Tér és Forma</i> 2 (1929) 9. (szeptember) 370–372.
Bierbauer 1930	Bierbauer Virgil (szerk.): <i>Architectura. XII Nemzetközi Építész-kongresszus és Építészeti Tervkiállítás</i> . Budapest 1930.
Fábián 1930	Fábián Gáspár: Nemzetközi építészeti kiállítás a Mücsarnokban. <i>Építő Ipar – Építő Művészet</i> 54 (1930) 35–36. (szeptember 15.) 140.
Farbaky 1984	Farbaky Péter: A Fasori Református Templom. <i>Ars Hungarica</i> (1984) 2. 255–269.
Ferkai 1989	Ferkai András: Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében. I. rész, 1920–1930. <i>Építés- Építészettudomány</i> 20 (1989) 3–4. 331–363.
Hajdú–Prakfalvi 1995	Hajdú Virág – Prakfalvi Endre (szerk.): <i>Lapis Angularis I. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből</i> . OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 1995.
Hajnóczy 1993	Hajnóczy Gyula: Memorizmus. In: Lövei Pál (szerk.): <i>Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok</i> . Művészettörténet – Műemlékvédelem IV. OMvH, 1993. 501–505.

⁹² Hütl 1930b. 165.

⁹³ Hütl 1930a. 156.

⁹⁴ Hütl 1930a. 157.

⁹⁵ Uo.

- Hüttl 1930a Dr. Hüttl Dezső építőművész, Rektor Magnificus székfoglaló beszédéből: „A modern építésznevelésről.” *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 39–40. (október 15.) 155–157.
- Hüttl 1930b Dr. Hüttl Dezső építőművész, Rektor Magnificus székfoglaló beszédéből: „A modern építésznevelésről.” II. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 41–42. (november 1.) 164–165.
- Kárpáti 1930 Kárpáti Aurél: A magyaros építészeti törekvések kiállítása a Nemzeti Szalonban. *Magyar Iparművészet* 33 (1930) 161–162.
- Kiss 1930 Kiss Dezső: A XII. Nemzetközi Építészkongresszus tárgyalási anyaga. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 7–8. (február 15.) 29.
- Komor 1929 Komor Marcell: Az építésztanárok hivatásáról. *Tér és Forma* 2 (1929) 3. (április) 92–98.
- Kotsis 1930a Kotsis Iván: Építésznevelés a Műegyetemen. *Tér és Forma* 3 (1930) 4. (április) 192–195.
- Kotsis 1930b Kotsis Iván (szerk.): A budapesti M. Kir. József Műegyetem építészhallgatóinak tervek kiállítása 1930. Klny. *Technika* 11 (1930) 7.
- Kotsis 1930c Kotsis Iván: Adatok az építészneveléshez II. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 45–46. (december 1.) 181.
- K. Virágh 1929 K. Virágh Andor: Nemzetközi Építészkongresszus Budapesten című bejegyzés. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 63 (1929) 25–26. (június 23.) 157.
- Lechner 1930 Lechner Jenő: Grundriss der Geschichte der ungarischen Baukunst und des Eklektizismus des neuesten Zeitalters. In: Bierbauer Virgil (szerk.): *Architectura. XII Nemzetközi Építészkongresszus és Építészeti Tervkiállítás*. Budapest 1930. 11–24.
- Lending 2014 Lending, Mari: The Permanent Collection of 1925: Oslo Modernism in Papir and Models. *Architectural Histories* 2 (2014) 1. Art. 3. DOI: <http://doi.org/10.5334/ah.be>, <https://journal.eahn.org/articles/10.5334/ah.be/> (Utolsó megtekintés: 2018. 09. 06.)
- Magyar 1930a Magyar Vilmos: A XII. Nemzetközi építészkongresszus tervek kiállításának mérlege. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 64 (1930) 47–48. 378–381.
- Magyar 1930b Magyar Vilmos: Magyaros építészeti törekvések kiállítása a Nemzeti Szalonban. *Magyar Építőművészet* 30 (1930) 9. 15–32.
- Magyar 1930. I. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. I. Fritz Höger. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 37–38. (október 1.) 148–149.
- Magyar 1930. II. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. II. Újabb német építőművészet. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 39–40. (október 15.) 158.
- Magyar 1930. III. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. III. *Architectura. Építő Ipar – Építő Művészet* 1930. november 15. 54 (1930) 43–44. (november 15.) 173–175.
- Magyar 1930. IV. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. IV. Külföldi államok az építészek nemzetközi tervek kiállításán. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 47–48. (december 15.) 189–191.
- Magyar 1931. V. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. V. Magyarország az építészek nemzetközi tervek kiállításán. *Építő Ipar – Építő Művészet* 55 (1931) 3–4. (január 15.) 12–14.
- Magyar 1931. VI. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. VI. Magyar nemzeti és népies építészet. *Építő Ipar – Építő Művészet* 55 (1931) 5–6. (február 1.) 20–22.
- Magyar 1931. VII. Magyar Vilmos: XII. Nemzetközi építész-kongresszusról. VII. Tanulások, amelyek kritikának is beillenek. *Építő Ipar – Építő Művészet* 55 (1931) 7–8. (február 15.) 29–30.

- Prakfalvi 2010 Prakfalvi Endre (szerk.): Kotsis Iván: *Életrajzom*. HAP Galéria – Magyar Építészeti Múzeum, 2010.
- Rerrich 1930 Rerrich Béla: Nemzetközi Építészkongresszus Budapesten. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 3–4. (január 15.) 9–11.

Folyóiratközlemények

- 8 órai újság 16 (1930) (szeptember 14.) 3.
- Az Est* 1929 (november 3.) 9.
- Budapesti Hírlap* 50 (1930) 174. (augusztus 2.) 5.
- Budapesti Hírlap* 50 (1930) 201. (szeptember 15.) 4.
- Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 21–22. (június 1.) 87. Krónika rovat
- A XII. Nemzetközi Építészkongresszus 1930. szeptember 6–13-ig ideiglenes programja. *Építő Ipar – Építő Művészet* 54 (1930) 29–30. (augusztus 1.) 119–120. Hivatalos rész rovat
- Magyar Iparművészet* 33 (1930) 162. (rövid bejegyzés a műegyetemi kiállításról, szerző: K. I.)
- Tér és Forma* 3 (1930) 9. (szeptember) 381–420.
- Tér és Forma* 4 (1931) (július) 7.
- Turán. A Turáni Társaság folyóirata* 13 (1930) 1–4. 67.

HISTORY OF ARCHITECTURE AND ARCHITECTURAL DESIGN

QUESTIONS REGARDING THE REFORMS OF ARCHITECTURAL EDUCATION APROPOS OF THE TECHNICAL UNIVERSITY EXPOSITION OF THE INTERNATIONAL CONGRESS OF ARCHITECTS IN 1930

Summary

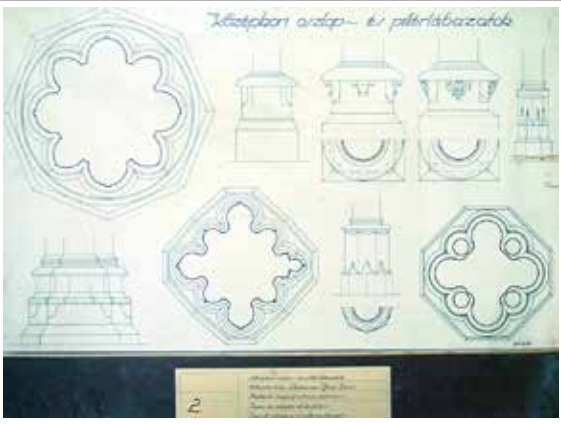

The XIIth International Congress of Architects of 1930 organised in Budapest has been one of the most impressive events of the society of Hungarian architects in the interwar period. Associated with the program of the congress, an international architectural exposition took place in the Hall of Art of Budapest, and an exposition of architectural students' plans was composed in the Technical University. The press coverage of the latter has certainly been dwarfed by the former, however, a coherent series of drawings has been revealed from the Plan Collection and Archives of the Department of History of Architecture and Monument Preservation recently, that, according to their titles in five languages, dates from the period in question and special graphical appearance are likely to have been a part of the exposition of the Technical University. The uniformly mounted drawings of historical architecture are almost the only evidence of the fact that besides design education, the exposition of students also represented drawings from divers subjects, including history of architecture. The series of images provides contributions of high importance about the education of history of architecture in the interwar period, while the press coverage of the congress and the expositions demonstrate the surviving connection between architectural design and history of architecture after their 19th-century interference.

Keywords: 1930, architectural congress, Technical University, history of architecture

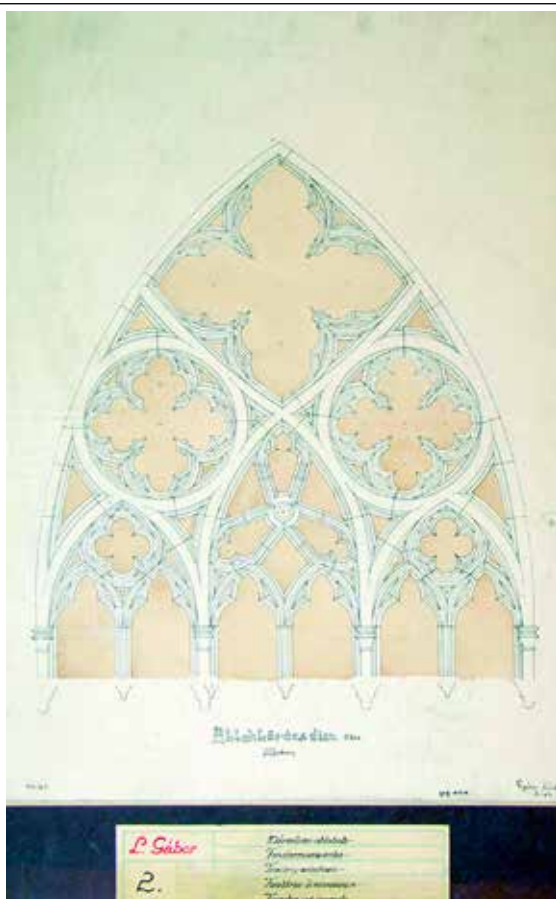
Schlüsselwörter: 1930, Architektenkongress, Technische Universität, Geschichte der Architektur

MELLÉKLET

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajz és Fotótára, 103242–103263-as jelzetű építészettörténeti rajzokat tartalmazó, egységes formátumú tablósorozat.

<p>Rajztári jelzet: 103260 Leírás: középkori kötegpillér szelvények és lábazati rajzok Felirat: <i>Középkori oszlop- és pillér-lábazatok</i> Dátum: – Szerző: hiányzik, 2. évfolyam Technika: papír, tus Méret: 69,5 × 93,7 cm Kategória: <i>Középkori oszlop és pillér-lábazatok</i> Sorszám: 1.</p>	
<p>Rajztári jelzet: 103247 Leírás: a bécsi Szent István-székesegyház hosszház-travéjának külső és belső homlokzati nézete Felirat: <i>Bécsi-Szt.-István templom</i> Dátum: – Szerző: elmosódott, 3. évfolyam Technika: papír, ceruza Méret: 99,2 × 72,9 cm Kategória: <i>Példák gót külföldi emlékek közül</i> Sorszám: 3.</p>	

Rajztári jelzet: 103242
 Leírás: mérműves ablak rajza a marburgi Szent Erzsébet-székesegyház nyugati homlokzatáról. Homlokzati nézet és profilrajzok.
 Felirat: *Ablakkőrácsdíz 1300 / Marburg*
 Dátum: 1930. 04. 01.
 Szerző: Gábor László, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 94 × 66 cm
 Kategória: *Mérműves ablakok*
 Sorszám: –

Rajztári jelzet: 103243
 Leírás: késő gótikus mérműves ablakok rajza
 Felirat: *Késő gót ablakkeretezések 1450–1525-ig*
 Dátum: 1930. 04. 01.
 Szerző: Edvi Illés Pál, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 74,3 × 96 cm
 Kategória: *Mérműves ablakok*
 Sorszám: 5.

Rajztári jelzet: 103253
 Leírás: Diocletianus római thermáinak metszete és homlokzata
 Felirat: *Diocletianus thermái Rómában*
 Dátum: 1929. 11. 05.
 Szerző: Huber László, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus, akvarell
 Méret: 63,3 × 111,7 cm
 Kategória: *Rekonstrukciós feladat*
 Sorszám: 6.

Rajztári jelzet: 103244
 Leírás: növényi ornamentikájú középkori fejezet rajza
 Felirat: –
 Dátum: 1924. 12.
 Szerző: Hoffmann Gusztáv, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus, akvarell
 Méret: 97,8 × 66,4 cm
 Kategória: *Középkori fejezetek*
 Sorszám: –

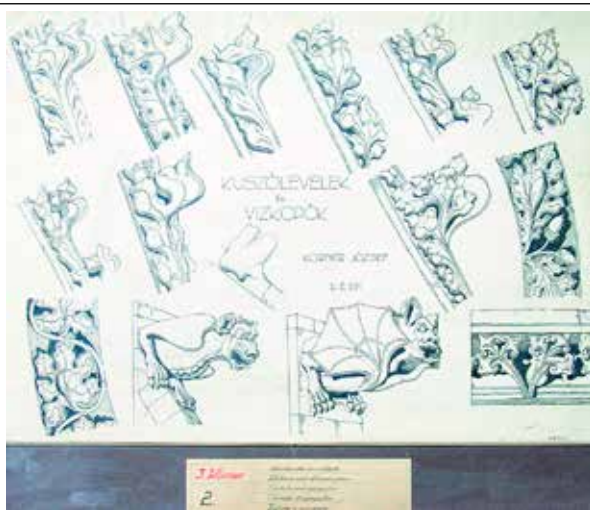
Rajztári jelzet: 103258
 Leírás: középkor bizánci fejezetek rajza
 Felirat: *Középkor fejezetek. Hagia Theotokos. Hebdomon palotája. Hagia Sophia*
 Dátum: 1929. 10. 15.
 Szerző: Bretz Gyula, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 77,5 × 95,5 cm
 Kategória: *Középkori fejezetek*
 Sorszám: –

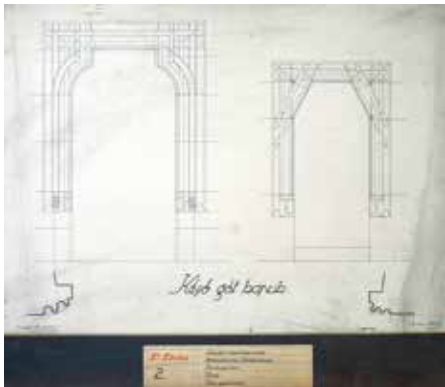
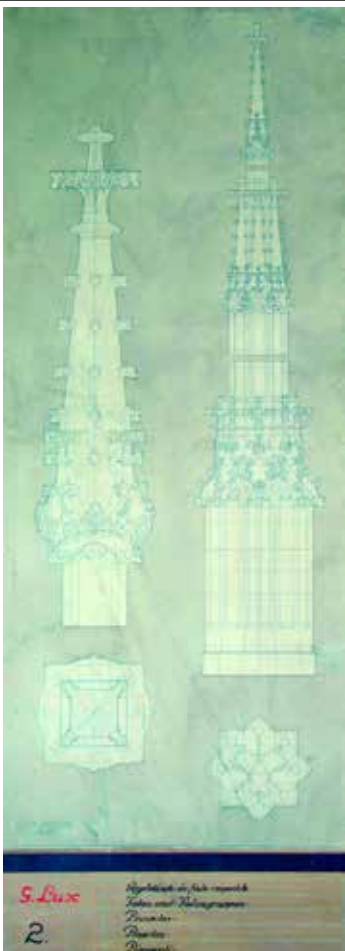

Rajztári jelzet: 103261
 Leírás: bridlingtoni pillérköteg fejezete
 Felirat: *Bridlington*
 Dátum: 1929. 11.
 Szerző: Révész György, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 79 × 97 cm
 Kategória: *Középkori fejezetek*
 Sorszám: –

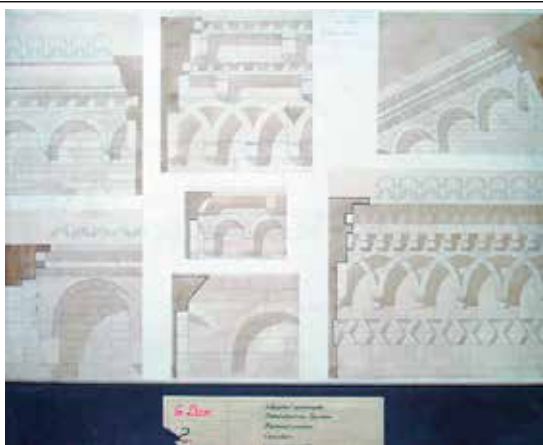

Rajztári jelzet: 103257
 Leírás: gótikus kúszólevelek és vízköpők részletrajzai
 Felirat: *Kúszólevelek és vízköpők*
 Dátum: –
 Szerző: Kröner József, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 78,6 × 94,7 cm
 Kategória: *Kúszólevelek és vízköpők*
 Sorszám: –

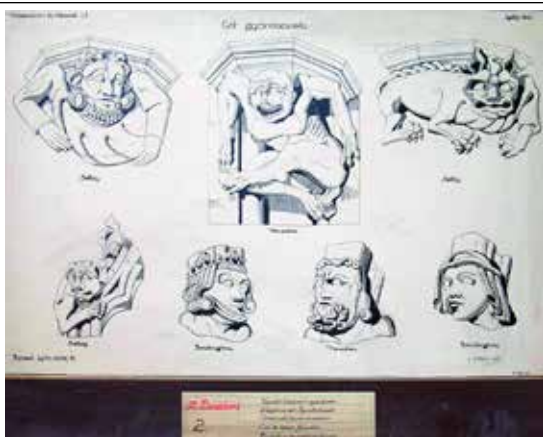

<p>Rajztári jelzet: 103255 Leírás: késő gótikus kapuk nézetei és metszetei Felirat: <i>Késő gót kapuk</i> Dátum: 1929. 11. 19. Szerző: Madas Mihály, 2. évfolyam Technika: papír, tus Méret: 78,7 × 96,2 cm Kategória: <i>Középkori kapukiképzések</i> Sorszám: –</p>	
<p>Rajztári jelzet: 103251 Leírás: fiatornyok rajza Felirat: – Dátum: – Szerző: Lux Géza, 2. évfolyam Technika: papír, ceruza Méret: 95,4 × 44,7 cm Kategória: <i>Végződéses és fiale csoportok</i> Sorszám: –</p>	

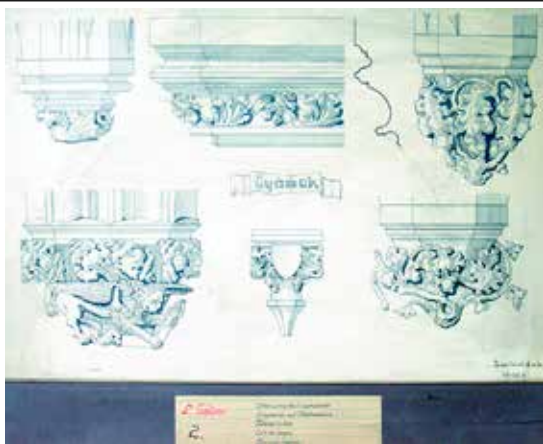
Rajztári jelzet: 103252
 Leírás: középkori ívsoros párká-
 nyok részletrajzai
 Felirat: *Román félköríves frízű pár-
 kányok*
 Dátum: 1929. 11. 05.
 Szerző: Lux Géza, 2. évfolyam
 Technika: papír, ceruza, akvarell
 Méret: 72,3 × 90,9 cm
 Kategória: *Középkori párkányok*
 Sorszám: 11.

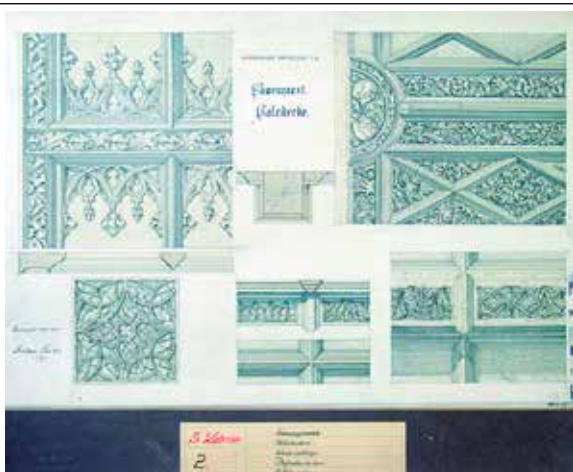
Rajztári jelzet: 103254
 Leírás: középkori figurális gyám-
 kövek részletrajzai
 Felirat: *Középkori építészet I. f. Gót gyámkövek. Selby. Howden. Briglington*
 Dátum: 1930. 05. 06.
 Szerző: Ifj. Benkhard Ágost,
 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 78,9 × 102,6 cm
 Kategória: *Figurális kiképzésű gyámkövek*
 Sorszám: –

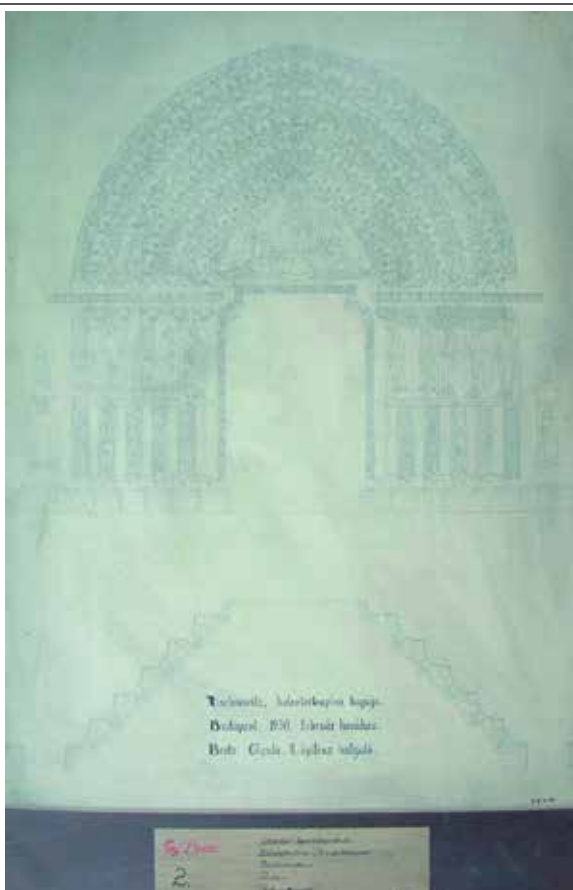
Rajztári jelzet: 103262
 Leírás: gótikus gyámkövek rajzai.
 Felső sorban: a vajdahunyadi vár
 gyámkövei
 Felirat: *Gyámkök*
 Dátum: 1930. 04. 01.
 Szerző: Gábor László, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 63,3 × 111,7 cm
 Kategória: *Növénydíszítésű gyám-
 kövek*
 Sorszám: –

Rajztári jelzet: 103256
 Leírás: középkori famennyezet
 részletei
 Felirat: *Középkori építészet I. F.*
Famennyezet. Holzdecke
 Dátum: 1927. 04.
 Szerző: Katona Sándor,
 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 73 × 94 cm
 Kategória: *Famennyezetek*
 Sorszám: –

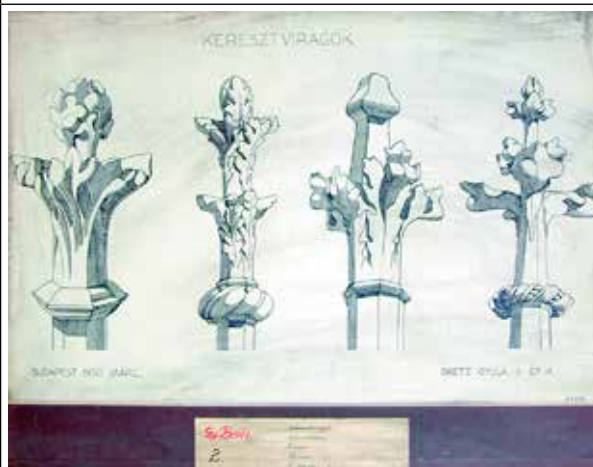
Rajztári jelzet: 103245
 Leírás: a tišnovi kolostortemplom
 „Menyország kapuja” gótikus
 csúcsíves bélétes kapujának nézete
 és metszete
 Felirat: *Tischnowitz, kolostortem-*
plom kapuja. / Budapest. 1930.
Február havában. / Bretz Gyula.
II. építész hallgató
 Dátum: 1930. 02.
 Szerző: Bretz Gyula, 2. évfolyam
 Technika: papír, ceruza
 Méret: 110,6 × 80,7 cm
 Kategória: *Középkori kapukikép-*
zések
 Sorszám: –

Rajztári jelzet: 103259
 Leírás: a trebič-i templom rózsablakának nézete és alaprajza
 Felirat: *Rózsablak a Trebitschi templomból*
 Dátum: 1927. 05. 16.
 Szerző: Gaál Ferenc, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus, akvarell
 Méret: 93,6 × 81,5 cm
 Kategória: *Rózsablak*
 Sorszám: –

Rajztári jelzet: 103263
 Leírás: Keresztvirágok részletrajzai
 Felirat: *Keresztvirágok*
 Dátum: 1930. 03.
 Szerző: Bretz Gyula, 2. évfolyam
 Technika: papír, tus
 Méret: 75,7 × 100 cm
 Kategória: *Keresztvirágok*
 Sorszám: –

<p>Rajztári jelzet: 103246 Leírás: a vajdahunyadi vár emeleti nagytermének, az Országháznak az alaprajza. Felirat: <i>A Vajda Hunyadi vár lovagtermei</i> Dátum: 1929. 12. 28. Szerző: Bán Sándor, 2. évfolyam Technika: papír, tus Méret: 72,2 × 93,8 cm Kategória: <i>Példák gót profán építkezésből</i> Sorszám: –</p>	
<p>Rajztári jelzet: 103248 Leírás: a csütörtökhelyi Zápolyakápolna alsó szintjének alaprajza Felirat: <i>A csütörtökhelyi kápolna / Altemplom alaprajz</i> Dátum: 1930. 04. 27. Szerző: Pervuleszko Dénes, 3. évfolyam Technika: papír, ceruza Méret: 95,5 × 56,7 cm Kategória: <i>Példák gót hazai emlékek közül</i> Sorszám: –</p>	

Rajztári jelzet: 103249
 Leírás: a csütörtökhelyi Zápolya-
 kápolna homlokzata
 Felirat: *A csütörtökhelyi kápolna*
 Dátum: 1930. 04. 27.
 Szerző: Pervuleszko Dénes,
 3. évfolyam
 Technika: papír, ceruza
 Méret: 96 × 57,4 cm
 Kategória: *Példák gót hazai emlé-
 kek közül*
 Sorszám: –

Rajztári jelzet: 103250
 Leírás: a Hagia Szophia metszete
 és homlokzata
 Felirat: *Hagia Sophia temploma*
Konstantinápolyban – kereszt-
metszet- és főhomlokzat
 Dátum: 1927. 06. 10.
 Szerző: Tattay Pál, 3. évfolyam
 Technika: papír, ceruza, akvarell
 Méret: 72,2 × 86 cm
 Kategória: *Példák bizánci emlékek*
közül
 Sorszám: –

A cikk a CC Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek.

☞ Beérkezett: 2018. szeptember 18. Elfogadva: 2018. október 23.

